

A Comparative Interpretation of “Shuhadā’” in Verse 143 of al-Baqarah*

Ali Deris,¹ MuhammadAli Heydari,² Amir Joudavi,³
and Bemanali Dehqan⁴

¹ Ph.D. Candidate, Comparative Exegesis, Yazd University, Yazd, Iran Email: ali.deris1400@gmail.com

² Associate Professor, Quran and Hadith Sciences Department, Yazd University, Yazd Iran
(corresponding author). Email: heydari@yazd.ac.ir

³ Associate Professor, Quran and Hadith Sciences Department, Yazd University, Yazd Iran. Email:
amirjoudavi@yazd.ac.ir

⁴ Associate Professor, Quran and Hadith Sciences Department, Yazd University, Yazd Iran. Email:
badehghan@yazd.ac.ir

Abstract

The main point of disagreement among exegetes in the verse “that you may be witnesses to the people, and that the Apostle may be a witness to you” [al-Baqarah: 143] is the explanation of the word “shuhadā’.” Exegetes disagree on the meaning of this word. Some have interpreted it as a witness on the Day of Judgment, and others have interpreted it as a role model in this world. Moreover, the exegetes are not united even in determining the instances of these two views. Those who believe in the meaning as witness have provided the following instances: a) the nation of the Prophet as witnesses over the nations of previous prophets, b) the Ahlulbayt as witnesses over all other people, c) the propagators of Islam as witnesses over other people, and d) the prophets and successors of prophets of each nation as witnesses over the people of their time. The advocates of the meaning of role model follow the following instances: a) the Prophet’s nation being a role model for other nations, and b) the Ahlulbayt being a role model for all other people. This study is necessary both to resolve the differences between exegetes and to explain the position of Ahlulbayt in the Quran. In this research, which was organized using the method of comparative exegesis, according to the context of the verses and other verses and narrations, it was revealed that *shuhadā’* means role models and examples and the Ahlulbayt are the most perfect instances of the *shuhadā’*.

Keywords: verse 143 of the al-Baqarah Chapter, role models in the Quran, the Ahlulbayt in the Quran, shuhadā’, witnesses over actions

*Received 22 November 2023; Received in revised 9 February 2023; Accepted 1 March 2024; Published online 29 April 2024

Cite this article: Deris, A., Heydari, M., Joudavi, A., & Dehqan, B. (2024). A Comparative Interpretation of “Shuhadā’” in Verse 143 of al-Baqarah. *Comparative Interpretation Research*, 10(1), 27-52. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.10035.2285>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

The main disagreement between the exegetes in the interpretation of the verse “*that you may be witnesses to the people, and that the Apostle may be a witness to you*” [al-Baqarah: 143] is in determining the meaning of “*shuhadā*’.” By examining the views of two hundred exegetes, it was found that most of them interpreted the word *shuhadā*’ as witnesses on the Day of Judgment and a handful of them considered it to mean role model and example. The advocates of the first point of view have interpreted *shuhadā*’ as follows:

1. The nation of the Prophet as witnesses over the nations of previous prophets
2. The Ahlulbayt as witnesses over all other people
3. The propagators of Islam as witnesses over other people, and
4. The prophets and successors of prophets of each nation as witnesses over the people of their time.

However, the exegetes who have considered the word in question to mean role model and example have interpreted it as follows:

1. This nation is a role model for all other nations
2. The Ahlulbayt are role models for all others

This range of differences among the exegetes is often due to disregard of the phrases in verse 143 of the al-Baqarah Chapter and related verses, and disregard for the multi-dimensionality of the word *shuhadā*’, and they usually take it to mean witnesses, and sometimes they also interpret the meaning of *shuhadā*’ as those who were killed in the way of God.

The present study, using the method of comparative exegesis, aims to answer the following questions:

1. What interpretation have exegetes provided for verse 143 of al-Baqarah, and especially the word *shuhadā*’?
2. Is the meaning of the word *shuhadā*’ in other verses the same as its meaning in the verse in question?

The meaning of the word *shuhadā*’ in verse 143 of the al-Baqarah Chapter

Considering the context, it can be seen that in verses 142, 143, 144, and 145 of the al-Baqarah Chapter, the issue of changing the Qiblah is discussed, not the question of the Day of Judgment. In verse 141 of this chapter, a state from among the states of the Day of Judgment is also addressed, which is inconsistent with the view of the exegetes who take

the word *shuhadā’* to mean that the Muslim nation is a witness on the Day of Judgment because God clearly states in verse 141 of the al-Baqarah Chapter that every nation is responsible for its own actions, and the Muslim nation will not be questioned about the actions of other nations as well. Similarly, by paying close attention to verse 143 itself, for two reasons the meaning of role model not witness can be adopted from the word *shuhadā’*. First, at the beginning of the verse, God says: “*Thus We have made you a middle (moderate) nation*”; the middle nation means a nation that is moderate and does not have either ends of extreme. Thus, the moderation of this nation is an example for nations that are extreme. Second, this verse talks about changing the Qiblah, and one of the purposes of changing the Qiblah is testing (the believers), and this is only meaningful in this world, not in the Hereafter; that too, it is a test to identify those who follow the Messenger of God

It goes without saying that although the opinion of the exegetes who considered the word *shuhadā’* to mean that the Prophet’s nation is a role model and example for other nations is correct; however, their view is an early and veiled meaning for the meaning mentioned by Qarashi, in which he has considered only the Infallibles to be role models of this nation. Thus, the verse has two dimensions: the first dimension is that this nation is a role model and example for other nations and the Prophet is a model for this nation. The second dimension means that the Ahlulbayt are role models for people and the Prophet is also a role model for the Ahlulbayt. The second dimension of verse 143 of the al-Baqarah Chapter is clearer in verse seventy-eight of the al-Hajj Chapter. In this verse, due to the phrase “*the faith of your father, Abraham*”, naturally Prophet Abraham is not the father of the entire nation. Therefore, this verse also confirms our view in verse 143 of the al-Baqarah Chapter that *shuhadā’* refers to extraordinary people who are role models for others. These are the same people who accompanied the Messenger of God in the Event of Mubahila [Aal-Imran: 61] and the Prophet did not take anyone except Imam Ali, Lady Fatima, Imam Hasan, and Imam Husayn to accompany him to perform the Mubahila (Baghwi, 1999, vol. 1, p. 450). Similarly, under the commentary of verse 143 of the al-Baqarah Chapter, a narration has been quoted from Imam Baqir who says: “Those who exaggerate (the *ghālī* who raise their status to that of divinity) should return to us and those who fall short (the *muqasṣir* who do believe in the status they truly hold and lower them from this) should join us. Therefore, in this narration as well, the Ahlulbayt have been presented as role models.

Conclusion

Based on the mentioned points, the following conclusions were made:

1. According to the verse in question, which states that the change of Qiblah is a test to determine the people who follow the Prophet, as well as the verses before and after, which discuss the topic of changing the Qiblah, it is understood that the word "*shuhadā*" in verse 143 of the al-Baqarah Chapter does not refer to witnesses on the Day of Judgment.
2. By examining the meaning of the word *shuhadā* in other verses, it was concluded that the word in question means role model and example.
3. The phrase "*that you may be witnesses to the people, and that the Apostle may be a witness to you*" is two-dimensional and the first dimension is a veil for the second dimension. The first aspect is that this nation is a role model for other nations and the Prophet is a model for this nation. The second aspect means that the Ahlulbayt are role models for people and the Prophet is a role model for the Ahlulbayt as well.

References

- Baghwi, H. (1999). *Tafsir al-Baghwi al-musamma ma 'alim al-tanzil* (M. Abdurrazzaq, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fayz Kashani, M. (1994). *Tafsir al-safi* (H. Aalami, Ed.). Maktabat al-Sadr. [In Arabic].
- Haskani, A. (1991). *Shawahid al-tanzil li-qawa'id al-tafdil* (M. B. Mahmoudi, Ed.). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic].
- Huseini Hamedani, M. (1984). *Anwar-i derakhshan dar tafsir-i Qur'an* (M. B. Behboudi, Ed.). Lotfi. [In Persian].
- Ibn Atiyyah, A. H. (2001). *Al-Muharrar al-wajiz fi tafsir al-kitab al-'aziz*. (M. Abdussalam Abdusshafi, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Majlisi, M. B. (n.d.). *Bihar al-anwar al-jami'at li-durar akhbar al-A'immat al-at-haar* (M. B. Mahmoudi, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Mughniyah, (2003). *Al-Tafsir al-kashif*. Dar al-Kitab al-Islami.
- Qarashi, A. A. (1996). *Tafsir ahsan al-hadith*. Bethat Foundation. [In Persian].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an* (F. Yazdi Tabatabai & H. Rasouli, Eds.). Naser Khosro. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Aalami li-l Matbuaat. [In Arabic].

تفسیر تطبیقی «شهداء» در آیه ۱۴۳ بقره*

علی دریس،^۱ محمدعلی حیدری مزرعه‌آخوند،^۲ امیر جودوی،^۳ و بمانعلی دهقان منگابادی^۴

^۱ دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: ali.deris1400@gmail.com

^۲ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه یزد، یزد، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: heydari@yazd.ac.ir

^۳ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: amirjoudavi@yazd.ac.ir

^۴ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: badehghan@yazd.ac.ir

چکیده

محور اصلی اختلاف مفسران در آیه «لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً» (بقره: ۱۴۳) تبیین واژه «شهداء» است. مفسران در معنای این واژه اختلاف نظر دارند. برخی آن را به گواه در روز قیامت و برخی دیگر آن را به الگو در این دنیا تفسیر کرده‌اند. علاوه بر این، مفسران در تعیین مصادیق این دو دیدگاه با هم متحد نیستند. معتقدان به معنای گواه مصادیق ذیل را بیان کرده‌اند: (الف) گواه بودن امت پیامبر (ص) بر امت‌های انبیای پیشین، (ب) گواه بودن اهل بیت (ع) بر سایر مردم، (ج) گواه بودن مبلغ دین اسلام بر سایر مردم، (د) گواه بودن انبیا و اوصیای هر امت بر مردم زمان خود. معتقدان به معنای الگو پیرو مصادیق ذیل هستند: (الف) الگو و نمونه بودن امت پیامبر برای سایر امت‌ها، (ب) الگو بودن اهل بیت (ع) برای سایر مردم. این بررسی هم از جهت حل اختلاف مفسران و هم تبیین جایگاه اهل بیت (ع) در قرآن ضرورت دارد. در این پژوهش، که به روش تفسیر تطبیقی سامان گرفته است، با توجه به سیاق آیات و آیات دیگر و احادیث، این نتیجه آشکار شد که شهداء به معنای الگو و نمونه است و اهل بیت (ع) کامل‌ترین مصداق شهداء هستند.

کلیدواژگان: آیه ۱۴۳ سوره بقره، الگو در قرآن، اهل بیت در قرآن، شهداء، گواهان بر اعمال

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱ | بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۲۰ | پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۲/۱۰

استناد به این مقاله: دریس، علی؛ حیدری مزرعه‌آخوند، محمدعلی؛ جودوی، امیر؛ و دهقان منگابادی، بمانعلی.

(۱۴۰۳). تفسیر تطبیقی «شهداء» در آیه ۱۴۳ بقره. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۰(۱)، ۵۲-۲۷.

<https://doi.org/10.22091/ptt.2024.10035.2285>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

اختلاف اصلی مفسران در تفسیر آیه «وَكذلكَ جَعَلْنٰكُمْ اُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا» (بقره: ۱۴۳) در تعیین معنای «شُهَدَاء» است. با بررسی دیدگاه‌های دویست مفسر، به دست آمد که اغلب مفسران کلمه شُهَداء را گواه در روز قیامت معنی کرده‌اند و تعداد انگشت‌شماری آن را به معنای الگو و نمونه دانسته‌اند. صاحبان دیدگاه اول شُهَداء را چنین تفسیر کرده‌اند:

- گواه بودن امت پیامبر (ص) بر امت‌های پیامبران پیشین

- گواه بودن اهل بیت (ع) بر سایر مردم

- گواه بودن مبلغ دین اسلام بر سایر مردم

- گواه بودن انبیا و اوصیای هر امت بر مردم زمان خود

اما مفسرانی که واژه مورد بحث را به معنای الگو و نمونه دانسته‌اند آن را چنین تفسیر کرده‌اند:

- الگو و نمونه بودن این امت برای سایر امت‌ها

- الگو بودن اهل بیت (ع) برای سایر مردم

این دامنه از اختلافات مفسران اغلب به دلیل بی‌توجهی به عبارات موجود در آیه ۱۴۳ سوره بقره، آیات پیرامون و بی‌توجهی به ذووجه بودن واژه شُهَداء است که معمولاً آن را به معنای گواه گرفته‌اند و گاهی نیز منظور از شُهَداء را ذیل آیاتی همچون آیه «إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِّثْلُهُ وَ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ يَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ» (آل عمران: ۱۴۰) به معنای کشته‌شدگان در راه خدا تفسیر کرده‌اند.

پژوهش حاضر، با روش تفسیر تطبیقی، در صدد پاسخ به این سؤالات است:

۱. مفسران از آیه ۱۴۳ بقره، و به‌ویژه واژه شُهَداء، چه تفسیری به دست داده‌اند؟

۲. آیا معنای شُهَداء در آیات دیگر با معنای آن در آیه مورد بحث یکسان است؟

پیشینه پژوهش

اگرچه مقالاتی در مورد آیه ۱۴۳ سوره بقره نوشته شده است، اما پژوهشی یافت نشد که به این شیوه به بررسی تطبیقی دیدگاه‌های مفسران در تفسیر واژه شهداء ذیل آیه مورد بحث پرداخته باشد. همچنین مقالات موجود، با این پیش فرض که منظور از شهداء گواهان بر اعمال است، به تحقیق و بررسی در مورد این آیه پرداخته‌اند. برای نمونه، احسان پور و مسعودی (۱۳۹۴) در «اهل بیت (ع) شاهدان اعمال» گفته‌اند که نظاره‌گر بودن خدا و شاهدان دیگری همچون پیامبر (ص) یکی از باورهای مشترک قرآنی مسلمانان است و با توجه به آیه ۱۰۵ سوره توبه، مؤمنان نیز می‌توانند شاهد بر اعمال باشند و در آن مقاله کوشیده شده که با کمک آیاتی همچون آیه ۱۴۳ سوره بقره، ویژگی‌های شهادت شاهدان احصا شود. شریعتی (۱۳۹۴) در «علم امامان به غیب از منظر قرآن کریم با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی» آورده که از آیه ۱۴۳ سوره بقره این امر به دست می‌آید که جمعی از امت پیامبر (ص) گواهان بر امت در روز قیامت هستند. صدقی الانق و اسدی (۱۴۰۱) در «بررسی مقارنه‌ای دیدگاه تفسیری طباطبایی و آلوسی در شهادت پیامبر (ص) و مؤمنان در قیامت» با بررسی سه آیه ۱۴۳ سوره بقره، ۱۰۵ سوره توبه و ۸۹ سوره نحل به این نتیجه رسیده‌اند که از دیدگاه علامه طباطبایی افرادی برگزیده از امت رسول خدا (ص) با حضور دائمی خود به‌عنوان ناظر اعمال در قیامت شهادت می‌دهند، اما آلوسی تمام امت پیامبر (ص) را شاهد اعمال می‌داند. فقیه و همکاران (۱۳۹۸) در «بررسی دلالت آیات مربوط به شاهدان امت‌ها بر عصمت همه‌جانبه انبیاء» نشان داده‌اند که حتی اگر چند پیامبر هم‌زمان مبعوث شده باشند، فقط یک تن از آن‌ها شاهد امت و حجت خدا بر مردم خواهد بود و اعمال سایر مردم را می‌بیند و در روز قیامت به حق شهادت می‌دهد. طبق بررسی‌های انجام شده در پژوهش حاضر، واژه شهداء در آیه ۱۴۳ سوره بقره به معنای الگو و نمونه است و این برخلاف نتیجه حاصل در مقالات گفته شده است.

دسته‌بندی دیدگاه‌های مفسران

از میان ۲۰۰ مفسری که بررسی شد، ۱۴۳ مفسر رأی خود را بیان نموده و ۵۳ مفسر دیگر تفسیری برای شهداء نیاورده‌اند. البته برخی از آن‌ها گرچه به تفسیر عباراتی از صدر یا ذیل آیه ۱۴۳ سوره بقره پرداخته‌اند، اما در مورد عبارت «لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونُ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً» دیدگاهی را مطرح نکرده‌اند. برخی دیگر نیز در تفسیر عبارت مورد بحث چند احتمال متفاوت را ذکر کرده‌اند.

۱. شهداء به معنای گواه در روز قیامت

در اینجا، دیدگاه چهار دسته از مفسران نقد و بررسی خواهد شد که تمام آن‌ها گرچه معنای واژه شهداء را گواهان در روز قیامت گرفته‌اند، اما در مصادیق شهداء اختلاف نظر دارند:

۱.۱. گواه بودن امت پیامبر (ص) بر امت‌های پیشین

از میان تفاسیر بررسی شده، ۸۸ مفسر بر این باورند که منظور از عبارت «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا» این است که امت پیامبر در روز قیامت علیه امت‌های پیشینی که رسالت پیامبران خود را تکذیب نمودند گواهی می‌دهند و پیامبر (ص) نیز گواهی امت خود را تصدیق می‌کند.

صاحبان این دیدگاه برای اثبات رأی خود به آیاتی همچون «إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ» (غافر: ۵۱)، «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا» (نساء: ۴۱)، «وَ كُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَ أَنتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» (مائدة: ۱۱۷)، «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ» (زمر: ۶۹) و «وَاللَّهُ وَ الرَّسُولُ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ الصِّدِّيقِينَ وَ الشُّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ وَ حَسْبُ أُولَئِكَ رَفِيقًا» (نساء: ۶۹) استناد کرده‌اند، ولی، همچنان‌که در ادامه پژوهش حاضر بیان خواهد شد، نمی‌توان واژه شهداء را در آیات بالا به معنای گواهان در روز قیامت دانست.

ریشه این دیدگاه روایاتی است که مفسرانی نظیر طبری، سیوطی و ابن عطیه ذکر کرده‌اند. آنان بیان می‌کنند که در روز قیامت امت حضرت نوح (ع) رسالت او را تکذیب می‌کنند و می‌گویند که هیچ انذارکننده‌ای برای ما نیامد. آن حضرت می‌گوید که پیامبر خاتم (ص) و امت او می‌توانند علیه تکذیب‌کنندگان شهادت دهند. آنگاه امت حضرت محمد (ص) دعوت می‌شوند و علیه تکذیب‌کنندگان شهادت می‌دهند. سپس امت نوح (ع) می‌پرسند که چگونه علیه ما شهادت می‌دهید، در صورتی که ما را مشاهده نکرده‌اید؟ در جواب می‌گویند که پروردگار برای ما رسولی فرستاد و به همراه او کتابی نازل کرد و ما را از امت‌های پیشین با خبر نمود که پیامبران رسالت خدا را برای آن‌ها ابلاغ نمودند (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲، صص ۶-۷؛ سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۱۴۵؛ ابن‌ابی‌حاتم،

۱۴۱۹ ق، ج ۱، ص ۲۴۹؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲ ق، ج ۱، ص ۲۱۹). همچنین، جابر بن عبدالله انصاری از رسول اکرم (ص) نقل کرده که آن حضرت فرموده است:

من و اتمم در روز قیامت بر روی تپه‌هایی خواهیم ایستاد و بر تمام امت‌ها اشراف خواهیم داشت و هر فردی از آن امت‌ها آرزو خواهد داشت که از امت من باشد. در آن هنگام، ما شاهدانی خواهیم بود برای پیامبرانی که امت‌های آن‌ها رسالتشان را تکذیب نمودند. (ترجمه نویسندگان این مقاله، طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲، ص ۶؛ سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۱۴۶)

در این باره، باید گفت که موضوع انکار تبلیغ رسالت توسط اقوام پیامبران برخلاف آیات الهی است، چراکه خداوند در توصیف احوال کافران در آخرت می‌فرماید که مخالفان حق اعتراف می‌کنند که اندازکننده برای آن‌ها آمده است: «كُلَّمَا أُلْقِيَ فِيهَا فَوْجٌ سَأَلَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ * قَالُوا بَلَىٰ قَدْ جَاءَنَا نَذِيرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ اللَّهُ مِن شَيْءٍ» (ملک: ۸-۹). علاوه بر این، در قرآن تصریح شده که در روز قیامت به افراد مخالف مجالی برای اعتراض داده نخواهد شد: «الْيَوْمَ نَخْتُمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَ نُكَلِّمُنَا أَيْدِيَهُمْ وَ نَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (یس: ۶۵)؛ لذا احادیث مذکور با آیات قرآن ناسازگار هستند. از نظر عقلی نیز ادای شهادت نیاز به تحمل شهادت دارد؛ از این رو، برای کسی که شاهد ماجرای نبوده ادای شهادت نیز غیر ممکن می‌شود؛ لذا امکان‌پذیر نیست که امت مسلمان در روز قیامت علیه گروهی شهادت دهند که حتی با آن‌ها هم عصر نبوده‌اند، چه رسد بخواهند آن‌ها را مشاهده کنند.

همچنین، برخی از مفسران به حدیثی منقول از ابوهریره، جابر بن عبدالله، عمر بن خطاب و غیره استناد می‌کنند که می‌گویند به همراه پیامبر (ص) برای تشییع جنازه‌ای خارج شدیم و مردم در مورد آن میت گفتند «چه مرد خوبی بود»، پیامبر (ص) فرمود که بهشت بر او واجب شد. بار دیگر به همراه پیامبر (ص) برای تشییع جنازه فرد دیگری خارج شدیم که مردم در مورد میت می‌گفتند «چه مرد بدی بود»، پیامبر (ص) فرمود که جهنم بر او واجب شد؛ و این معنای آیه «لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونُ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً» است (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲، ص ۷؛ ابن‌ابی‌حاتم؛ ۱۴۱۹ ق، ج ۱، ص ۲۴۹). در این باره باید گفت که حدیث مذکور، هم از نظر قرآنی و هم عقلی، مردود است، زیرا انسان در نهایت بتواند در مورد اعمال خویش اشراف داشته باشد که خداوند نیز در این باره می‌فرماید: «بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ» (قیامه: ۱۴)، اما در مورد اعمال سایر انسان‌ها نه فقط اشرافی ندارد، بلکه

گاهی با قضاوت‌های نابجا ممکن است فرد مؤمنی را کافر و از اشرار تلقی کند؛ لذا قرآن کریم در وصف حال دوزخیان این‌گونه می‌فرماید: «وَقَالُوا مَا لَنَا لَا نَرَى رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْأَشْرَارِ» (ص: ۶۲). همین نقد را نیز علامه طباطبایی بر صاحبان این دیدگاه وارد کرده و می‌گوید که با این حواس عادی و محدودی که انسان‌ها دارند، چیزی جز ظاهر اعمال را نمی‌توانند مشاهده کنند. این در حالی است که فعل در مقابل چشمان آن‌ها حاضر باشد نه غایب. همچنین، خداوند طبق حقایق اعمال و نیت‌هایی که در درون انسان نهفته است به محاکمه او می‌پردازد، در حالی که انسان حتی قادر نیست در نزد افراد حاضر به نیت درونی اعمالشان دسترسی پیدا کند، چه رسد نزد افراد غایب، مگر اینکه آن انسان شخصی باشد که خداوند حقایق را برای او آشکار کند (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۴، صص ۳۲۰-۳۲۱).

گفتنی است که پس از نقد و بررسی دیدگاه‌های مفسران، به صورت جداگانه به بررسی آیاتی که مفسران برای تقویت رأی خود به آن‌ها اشاره کرده‌اند پرداخته می‌شود و تفاوت معنای واژه شهداء در فرهنگ قرآن بیان خواهد شد.

۱. ۲. گواه بودن اهل بیت (ع) بر مردم

از میان تفاسیر بررسی‌شده، ۳۷ مفسر، که اغلب شیعه هستند، همچون دسته سابق منظور از شهداء را گواهان گرفته‌اند، با این تفاوت که معصومان (ع) را گواهی‌دهندگان روز قیامت دانسته‌اند نه سایر امت مسلمان. به عبارتی دیگر، اهل بیت پیامبر (ص) در روز قیامت برای پیامبران پیشین شاهد و گواه خواهند بود و علیه امت‌هایی که رسالت پیامبران خود را تکذیب نمودند شهادت خواهند داد و پیامبر خاتم (ص) نیز شهادت اهل بیت (ع) خود را تصدیق می‌فرماید. از میان این ۳۷ مفسر، تنها یک مفسر غیرشیعه، به نام حسکانی (۱۴۱۱ ق)، وجود دارد که همین دیدگاه را پذیرفته است (ج ۱، ص ۱۱۸).

مفسرانی که از این دیدگاه دفاع می‌کنند برای تقویت رأی خود به آیه «وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ» (نحل: ۸۴) و «فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ» (اعراف: ۶) و آیات دیگری همچون آیه ۶۹ سوره زمر، آیه ۴۱ و ۶۹ سوره نساء و آیه ۵۱ سوره غافر استناد می‌کنند.

ریشه دیدگاه این دسته از مفسران نیز برگرفته از روایات است. برای نمونه، می‌توان به این دو روایت اشاره

نمود:

- «عن الباقر (ع): نحن الأمة الوسط و نحن شهداء الله على خلقه و حججه في أرضه و سمائه»
- «عن أمير المؤمنين (ع): إيانا عني بقوله: لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ فرسول الله صلى الله عليه و آله و سلم شاهد علينا و نحن شهداء الله على خلقه و حجته في أرضه و نحن الذين قال الله وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا»

اکثر احادیثی که صاحبان این دیدگاه به آن‌ها استناد می‌کنند قریب به همین مضمون هستند، اما با تعبیری متفاوت بیان شده‌اند (قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۶۳؛ ابن عربی، ۱۴۰۸، ج ۱، صص ۴۰-۴۱؛ کاشانی، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۲۵۵؛ حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱، صص ۱۳۴-۱۳۵).

صاحبان این دیدگاه، در رد دیدگاه مفسرانی که معتقدند منظور از شهداء در آیه مذکور تمام امت مسلمان هستند، به روایتی از امام باقر (ع) استناد می‌کنند که می‌فرماید:

فَإِنْ ظَنَنْتَ أَنَّ اللَّهَ عَنَى هَذِهِ الْآيَةِ جَمِيعَ أَهْلِ الْقِبْلَةِ مِنَ الْمُؤَحِّدِينَ أَفَتَرَى أَنَّ مَنْ لَا يَجُوزُ شَهَادَتُهُ فِي الدُّنْيَا عَلَى صَاحٍ مِنْ نَمَرٍ يَطْلُبُ اللَّهُ شَهَادَتَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَ تَقْبَلُهَا مِنْهُ بِحُضْرَةِ جَمِيعِ الْأُمَمِ الْمَاضِيَةِ، كَلَّا لَمْ يَعْنيَ اللَّهُ مِثْلَ هَذَا مِنْ خَلْقِهِ، يَعْنِي الْأُمَّةَ الَّتِي وَجَبَتْ لَهَا دَعْوَةُ إِبْرَاهِيمَ «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ» وَ هُمُ الْأُمَّةُ الْوَسْطَى وَ هُمْ خَيْرُ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ. (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۶۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۹۸؛ صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۱۸۳)

این دسته از مفسران گرچه همچون دسته سابق شهداء را به معنای گواه گرفته‌اند، اما معتقدند تمام امت مسلمان نمی‌توانند شاهد و گواه بر سایرین باشند، زیرا لازمه این سخن این است که باید عادل بودن تمام امت مسلمان احراز شود و احراز عدالت برای کل امت امکان‌پذیر نیست؛ لذا تنها معصومان (ع) می‌توانند گواهی‌دهندگان روز قیامت باشند. نکته‌ای که آن‌ها به آن توجه نداشته‌اند این است که حتی امامان معصوم (ع) نیز نمی‌توانند بر امتی شهادت دهند که آن‌ها را مشاهده نکرده‌اند، زیرا همان‌طور که گفته شد، ادای شهادت نیاز به تحمل شهادت دارد و معصومان (ع) از این قانون مستثنی نمی‌باشند. همچنین در مورد استناد به احادیث مذکور باید گفت که اتخاذ معنای گواه بودن اهل بیت (ع) در روز قیامت بر امت‌های پیشین از طریق این احادیث احراز نمی‌شود.

۳.۱. گواه بودن مبلغ دین اسلام بر سایر مردم

از میان مفسران متقدم بررسی شده، تنها جصاص (۱۴۰۵ ق) است که دیدگاه جدیدی را به صورت گذرا مطرح کرده (ج ۵، ص ۹۰) و پس از او مغنیه (۱۴۲۴ ق) در رأس مفسران متأخر نیز چنین دیدگاهی را بیان کرده است (نک دنباله همین بند). این دسته از مفسران گرچه شهداء را به معنای گواه گرفته‌اند، اما معنای جدیدی برای عبارت «لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً» (بقره: ۱۴۳) مطرح کرده‌اند. مغنیه می‌گوید:

آنچه که قلباً به آن رسیدم این است که منظور از عبارت مورد بحث یعنی هر یک از دانشمندان مسلمان، به‌ویژه علمای دین، موظف هستند که رسالت پیامبر خاتم (ص) را به شکل صحیح خود به مردم مسلمانی که آشنایی با دین ندارند و غیر مسلمانیان ابلاغ نمایند؛ لذا هرکس این واجب مقدس را انجام دهد شاهدی می‌شود بر آن فردی که رسالت به او ابلاغ شده، ولی به آن عمل نکرده است. همچنین هرکدام از علمای دین و دانشمندان مسلمان که با رسالت پیامبر (ص) آشنا هستند، ولی آن را برای دیگران ابلاغ نکنند، پیامبر (ص) علیه آن‌ها در روز قیامت شهادت خواهد داد، چراکه نسبت به رسالت حضرت محمد (ص) خیانت کرده‌اند. (ترجمه نویسندگان این مقاله، ج ۱، ص ۲۲۶)

بعد از جصاص و مغنیه، شش مفسر دیگر نیز همین رأی را پذیرفته‌اند از: قیسی عاملی (بی‌تا، ج ۱، صص ۱۹۴-۱۹۵)، شعراوی (۱۹۹۱ م، ج ۴، ص ۲۲۵۲)، دروزه (۱۴۲۱ ق، ج ۶، ص ۷۹)، معرفت (۱۴۱۰ ق، ج ۳، ص ۳۷۱)، فضل‌الله (۱۴۱۹ ق، ج ۳، صص ۷۵-۷۶) و مدرسی (۱۴۱۹ ق، ج ۱، صص ۲۷۴-۲۷۵).

در این باره باید گفت که این نظر کلی‌گویی محسوب می‌شود و هیچ قرینه‌ای در آیه ۱۴۳ سوره بقره وجود ندارد که بتوان این معنا را از آیه اتخاذ نمود. همچنین در جای جای قرآن آیه صریحی که مؤید این امر باشد یافت نشد. در این رابطه، قیسی عاملی برای تقویت رأی خود به آیه «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (آل عمران: ۱۰۴) استناد نموده که در این آیه گرچه موضوع دعوت به امر به معروف و نهی از منکر، که نوعی تبلیغ دین است، مطرح شده، اما این آیه می‌تواند بازتاباننده صفتی از صفات گروه شهداء باشد، نه این که شهداء فقط گروهی باشند که امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند. برخی نیز به آیه ۷۸ سوره حج استناد کرده‌اند، که در این آیه نیز قرینه‌ای وجود ندارد که بتوان معنای مورد نظر آن‌ها را پذیرفت:

وَ جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَ مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَ فِي هَذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيداً عَلَيْكُمْ وَ تَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ وَ اعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَ نِعْمَ النَّصِيرُ.

۴.۱. گواه بودن انبیا و اوصیای هر امت بر مردم زمان خود

برخی از مفسران بر این باورند که منظور از «لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً» این است که هر پیامبری و هر امامی شاهدی بر مردم زمان خود است و این شهادت در روز قیامت ادا می‌شود. در میان مفسران این دسته، طباطبایی (۱۳۹۰ ق) در مورد عبارت پیش گفته به صورت مبسوط سخن گفته و گرچه به صراحت بیان ننموده که هر پیامبر و هر امامی شاهد و گواهی برای زمان خود است، اما به دو دلیل نام او ذیل این دسته از مفسران قرار می‌گیرد. اول اینکه شهادت دادن بر اعمال سایر مردم را عنایتی خاص از سوی خداوند بر اولیای خدا می‌داند و هر فردی جز ولی خدا نمی‌تواند شاهد اعمال مردم باشد و برای این سخن به آیه «وَ لَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ» (زخرف: ۸۶) و «وَ مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَ الرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ الصِّدِّيقِينَ وَ الشُّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ وَ حَسَنَ أَوْلَئِكَ رَفِيقًا» (نساء: ۶۹) استناد می‌کند. دوم اینکه وی با استناد به آیه «وَ كُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَ أَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» (مائده: ۱۱۷) می‌پذیرد که ادای شهادت و گواهی دادن گرچه در قیامت صورت می‌گیرد، اما نیاز به تحمل شهادت در دنیا دارد (ج ۱، صص ۳۲۰-۳۲۱).

علاوه بر آن، از آیاتی که صاحبان این دیدگاه به آن‌ها استناد کرده‌اند عبارت‌اند از: «يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمامِهِمْ» (اسراء: ۷۱) و آیه «مَا قُلْتُ هُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَ رَبَّكُمْ وَ كُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَ أَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» (مائده: ۱۱۷) و «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيداً» (نساء: ۴۱). حسینی همدانی (۱۴۰۴ ق)، پس از تبیین این که خداوند هر یک از معصومان (ع) را در زمان خود حجت و شاهد بر اعمال اهل آن زمان قرار داده، می‌گوید:

آیه در صدد بیان نظام شهادت درباره هر یک از اجتماعات بشری در پیشگاه پروردگار است و اختصاص به زمان اسلام ندارد، بلکه در ادوار گذشته نیز چنان بوده که هر یک از پیامبران و رسولان در اثر احاطه

معنوی خود، بر عقاید و اعمال پیروان خود آگاه بوده و در پیشگاه پروردگار ادای شهادت خواهند نمود.

(ج ۲، صص ۸-۹)

طبق بررسی انجام‌شده، فرات کوفی (۱۴۱۰ ق) در رأس صاحبان این دیدگاه قرار دارد و برای تقویت رأی خود به حدیث امام باقر (ع) استناد می‌نماید که می‌فرماید: «قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ مِّنَّا شَهِيدٌ عَلَى كُلِّ زَمَانٍ عَلِيٌّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ فِي زَمَانِهِ وَ الْحُسَيْنُ فِي زَمَانِهِ وَ الْحُسَيْنُ فِي زَمَانِهِ وَ كُلُّ مَنْ يَدْعُو مِنَّا إِلَى أَمْرِ اللَّهِ تَعَالَى» (ص ۶۲). استرآبادی (۱۴۰۹ ق، ص ۸۶) و سبحانی تبریزی (۱۴۲۵ ق، صص ۲۹۶-۲۹۷) گرچه روایت فوق را ذکر ننموده‌اند، اما با فرات کوفی در تفسیر آیه مذکور هم‌عقیده هستند.

در مورد حدیث بالا که از امام باقر (ع) نقل شده باید گفت که در متن حدیث دلیلی یافت نمی‌شود که بتوان «شَهِيدٌ» را در این حدیث به معنای گواهی دادن و شهادت دادن در روز قیامت معنا کرد، بلکه وجود عبارت «وَ كُلُّ مَنْ يَدْعُو مِنَّا إِلَى أَمْرِ اللَّهِ تَعَالَى» در حدیث مذکور قرینه‌ای است که می‌توان شاهد بودن اهل بیت (ع) را در دنیا دانست نه در آخرت، زیرا دعوت مردم به امر خداوند فقط در این دنیا معنا دارد.

همان‌طور که مشهود است، این تفسیر نسبت به سه تفسیر سابق بهتر است، زیرا هم به این نکته توجه شده که تنها افرادی همچون معصومان (ع) می‌توانند مراد از این آیه باشند و هم توجه داشته‌اند که ادای شهادت فقط برای فردی ممکن است که آن را تحمل کرده باشد؛ لذا این‌که بگویند هر پیامبری و هر امامی شاهد و گواهی بر امت خود است، نسبت به تفاسیر سابق، از دلیل عقلی برخوردار است.

ناگفته نماند که در آیات ۱۱۷ سوره مائده و ۴۱ سوره نساء، که صاحبان این دیدگاه به آن‌ها استناد کرده‌اند، می‌توان پذیرفت که «شَهِيدٌ» می‌تواند به معنای گواه باشد؛ اما باز هم دلیلی نیست که بتوان منظور از شهداء در آیه ۱۴۳ سوره بقره را همانند این دو آیه به معنای گواهان دانست.

۲. شهداء به معنای الگو

مفسرانی که شهداء را به معنای الگو و نمونه دانسته‌اند به دو دسته تقسیم می‌شوند که عبارت‌اند از:

۲.۱. الگو و نمونه بودن امت پیامبر برای سایر امت‌ها

از میان مفسران بررسی شده، چهار مفسر معنای الگو و نمونه را در تفسیر شهداء در آیه ۱۴۳ سوره بقره ذکر نموده‌اند، به این معنا که مسلمانان نسبت به سایر امت‌ها امتی نمونه هستند و پیامبر (ص) نیز شخصیتی نمونه برای مسلمانان است. این مفسران عبارت‌اند از: مکارم شیرازی (۱۳۷۱، ج ۱، صص ۴۸۳-۴۸۴)، رضایی اصفهانی (۱۳۸۷، ج ۲، ص ۲۶)، جعفری (۱۳۷۶، ج ۱، صص ۳۷۳-۳۷۴)، بی‌آزار شیرازی (۱۳۷۷، ص ۵۳۹). صاحبان این نظر سخن خود را به صورت احتمالی مطرح کرده‌اند و استدلالی برای دیدگاه خود نیاورده‌اند.

۲.۲. الگو بودن اهل بیت (ع) برای سایر مردم

از میان دویست مفسر بررسی شده، تنها یک مفسر به نام قرشی بنابی (۱۳۷۵) بر این باور است که عبارت مورد بحث از آیه ۱۴۳ سوره بقره به این معنا است که اهل بیت (ع) الگو و نمونه هستند برای سایر مردم و پیامبر (ص) نیز الگویی است برای اهل بیت (ع) (صص ۲۶۷-۲۶۸). قرشی بنابی گرچه همچون دسته سابق واژه مذکور را به معنای الگو و نمونه تفسیر کرده است، اما تنها اهل بیت (ع) را افراد نمونه دانسته نه کل امت مسلمان. وی می‌گوید: «در بسیاری از روایات هست که امامان صلوات الله علیهم فرموده‌اند: امت وسط ما هستیم و شهداء نیز ما هستیم» (صص ۲۶۷-۲۶۸). همچنین در ادامه می‌گوید:

ظاهر روایات آن است که شاهد بودن امامان به معنی حجت و نمونه و سرمشق بودن آنهاست نه شاهد بر اعمال در قیامت. مثلاً در مجمع البیان نقل کرده که امام باقر علیه السلام در بیان شاهد فرمود «إِلَيْنَا يَرْجِعُ الْغَالِي وَبِنَا يَلْحَقُ الْمُقَصِّرُ» یعنی ما الگو هستیم غالی و افراط‌کار به ما برمی‌گردد و تقصیرکننده خویش را به ما می‌رساند. (صص ۲۶۷-۲۶۸)

این پژوهش نشان خواهد داد با اینکه این دیدگاه را فقط یک مفسر مطرح کرده، بهترین تفسیر برای عبارت مورد بحث آیه ۱۴۳ سوره بقره همین دیدگاه است.

مراد از واژه شهداء در آیه ۱۴۳ سوره بقره

به دلیل ذوجوه بودن واژه شهداء، مفسران نتوانسته‌اند مسئله شهداء را در قرآن حل کنند. از آیات قرآن می‌توان دو وجه برای تفسیر شهداء اتخاذ کرد: یک وجه به معنای گواهی‌دهنده است که با تحمل و ادای شهادت صورت می‌گیرد؛ وجه دیگر آن به معنای الگو و نمونه است. در ضمن، وجود واژه‌های مشابه در آیات متفاوت، گرچه یاری‌رسان مفسر

در تفسیر هستند، لزوماً به این معنا نیست که معنای آن‌ها در تمام آن آیات یکسان باشد، بلکه هر واژه در هر آیه‌ای کاربرد خاص خود را دارد. این موضوع در ادامه بیشتر تبیین خواهد شد.

ناگفته نماند که اطلاق اصطلاح شهید برای کسی که در راه خدا به قتل رسیده مستحدث است و نمی‌توان این استعمال جدید را وجهی از وجوه آیات قرآن دانست (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۴، ص ۲۹). در فرهنگ قرآن کسانی که در راه خدا به قتل می‌رسند «مقتول فی سبیل الله» نامیده شده‌اند، نه شهید در راه خدا؛ لذا در مورد آن‌ها می‌فرماید: «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَمْوَاتٌ وَلَٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ» (بقره: ۱۵۴).

تفسیر واژه شهداء با توجه به خود آیه و آیات پیرامون آن

در مورد آیه «لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً» (بقره: ۱۴۳)، چنان‌که مشهود است، اکثریت قریب به اتفاق مفسران شهداء را به معنای گواه گرفته‌اند که ادای این شهادت در روز قیامت صورت می‌گیرد. به تعبیری دیگر، تمام مفسران دسته‌های اول تا چهارم، که جمعاً ۱۳۸ مفسر می‌باشند، معنای گواه را در تفسیر شهداء برگزیده‌اند، اما همان‌طور که سابقاً گفته شد، قرینه‌ای در آیه ۱۴۳ سوره بقره وجود ندارد که بتوان این وجه را در تفسیر شهداء در نظر گرفت.

با توجه به سیاق، می‌توان دریافت که در آیات ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵ سوره بقره موضوع تغییر قبله مطرح است، نه بحث قیامت. در آیه ۱۴۱ از این سوره نیز حالتی از احوال روز قیامت مطرح می‌شود که با دیدگاه مفسرانی که شهداء را به معنای گواه بودن امت مسلمان در روز قیامت گرفته‌اند ناسازگار است، چراکه خداوند در آیه «تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ لَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (بقره: ۱۴۱) به صراحت بیان می‌فرماید که هر امتی نسبت به اعمال خویش مسئول است و امت مسلمان نیز در مورد اعمال سایر امت‌ها مورد سؤال قرار نمی‌گیرند. پس طبق این آیه، مسئله شهادت دادن امت مسلمان بر سایر امت‌ها حداقل در سیاق این آیات منتفی است. گفتنی است که عبارات موجود در آیه ۱۴۱ سوره بقره دقیقاً با همان عبارات در آیه ۱۳۴ از همین سوره تکرار شده‌اند.

همچنین با دقت در خود آیه ۱۴۳، به دو دلیل می‌توان معنای الگور را از عبارت شهداء اتخاذ کرد نه معنای گواه. اول اینکه در صدر آیه خداوند می‌فرماید: «وَكَذٰلِكَ جَعَلْنٰكُمْ اُمَّةً وَّسَطًا». امت وسط یعنی امتی که میانه باشند و هیچ‌گونه افراط و تفریطی نداشته باشند و وسط بودن آن‌ها نشانه اعتدال و عادل بودن آن‌ها است؛ پس اعتدال این

امت مثال و نمونه‌ای است برای امت‌هایی که افراط و تفریط دارند. دوم اینکه در این آیه در مورد تغییر قبله آمده است که «وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعِ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقِبَيْهِ»؛ پس یکی از اهداف تغییر قبله آزمون است و این امر فقط در این دنیا معنا دارد نه در آخرت، آن‌هم آزمونی برای شناسایی کسانی که از رسول خدا (ص) تبعیت می‌کنند. حال این پرسش در میان است که کسانی که مورد آزمون قرار گرفتند و از پیامبر (ص) تبعیت کردند بهتر است در مورد آن‌ها گفته شود که این افراد، به دلیل تبعیتی که از رسول اکرم (ص) داشته‌اند، الگو و نمونه‌ای هستند برای دیگران، یا این که این افراد گواهانی هستند که در روز قیامت علیه دیگران شهادت خواهند داد. طبیعتاً وجه اول با آیات مورد بحث بیشتر همخوانی دارد، همچنان‌که خداوند در مورد اهمیت تبعیت از پیامبر (ص) می‌فرماید: «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (آل عمران: ۳۱). پس تبعیت از پیامبر (ص) آن قدر می‌تواند جایگاه انسان را نزد خداوند بلند سازد که آن فرد مورد محبت و عشق خداوند قرار گیرد؛ لذا این فرد یک الگو و نمونه برای دیگران، از لحاظ تبعیت، می‌شود.

البته، طبق آیه «فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ» (اعراف: ۶)، بحث مسئول بودن رسولان و همچنین مسئول بودن مردم در قبال رسالت پیامبران جدی است، اما منظور این است که هر فردی نسبت به وظایف و اعمال خویش مسئول است نه اعمال دیگران. به عبارت دیگر، رسولان تنها مسئولیت تبلیغ رسالت خود را دارند نه بیشتر و خداوند در این باره می‌فرماید: «وَلَا تُكَذِّبُوا فَقَدْ كَذَّبَ أُمَمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ» (عنکبوت: ۱۸). همچنین به پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ * لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ» (غاشیه: ۲۱-۲۲). سایر مردم نیز نسبت به اعمال خود و نحوه رفتارشان با رسالت پیامبران بازخواست می‌شوند نه بیشتر؛ لذا می‌فرماید: «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ» (مدثر: ۳۸).

از جهتی دیگر، طبق آیه «وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَ يَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لِهَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا وَ وَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَ لَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا» (کهف: ۴۹) و آیات «وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ * كِرَامًا كَاتِبِينَ * يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ» (انفطار: ۱۰-۱۲)، نیروها و مأموران الهی تمام اعمال را ثبت کرده‌اند و بشر تمام صحنه‌ها را حاضر می‌بینند. با این وصف، آیا دیگر نیازی هست که در آخرت گواهانی باشند تا علیه دیگران شهادت دهند؟ پس شهداء در روز قیامت نیز به معنای الگو و نمونه می‌تواند معنا پیدا کند، از این حیث

که خداوند در روز قیامت افراد برجسته و نمونه را برای دیگران معرفی می‌فرماید و به آن‌ها نشان می‌دهد که شما نیز طبق اختیاری که داشتید می‌توانستید همانند اینان (افراد نمونه و الگو) عمل کنید. به همین دلیل است که شیعیان حضرت علی (ع) را میزان اعمال می‌دانند (مجلسی، بی‌تا، ج ۹۷، ص ۳۳۰)، به این معنا که هر عملی موافق اعمال آن حضرت (ع) باشد حق است و هر عملی که مخالف آن باشد باطل؛ پس باز هم الگو بودن مطرح است.

بررسی معنای واژه شهداء در آیات دیگر

برای رسیدن به فهم بهتر از معنای واژه شهداء، لاجرم باید معنای این واژه را در فرهنگ قرآن جستجو کرد؛ از این رو، در اینجا به بررسی معنای این واژه در آیات ۶۹ سورة نساء، ۱۴۰ آل عمران، ۴۵ احزاب، ۴۱ نساء و ۱۱۷ مائده پرداخته خواهد شد:

۱. آیه ۶۹ سورة نساء

در آیه «وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ الصِّدِّيقِينَ وَ الشُّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ وَ حَسْبُ أُولَئِكَ رَفِيقًا» چهار گروه برجسته تاریخ بشریت گوشزد شده است: «انبیاء»، «صدیقین»، «شهداء» و «صالحین». خداوند، در مطرح کردن این چهار گروه، نگاه تاریخی دارد نه نگاه مفهومی، که ابتدا از انبیاء شروع شده و در آخر هم به صالحین ختم می‌شود و خداوند صالحین را وارثان زمین معرفی فرموده است: «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» (انبیاء: ۱۰۵). با این بیان، معنای انبیاء مشخص است؛ صدیقین نیز جانشینان انبیاء بودند؛ طبق آیه ۱۰۵ سورة انبیاء نیز مشخص شد که صالحین وارثان زمین و آخرین گروه هستند. اکنون که پیامبری نیست و دیگر صدیق و جانشین پیامبری نیست چه افرادی باید حد فاصل میان بعد از انبیاء و صدیقین و قبل از صالحین را پر نمایند؟ شهداء چه جایگاهی دارند که جزء چهار گروه برتر به حساب آمده‌اند؟ گروه شهداء را نمی‌توان کشته‌شدگان در راه خدا دانست، چراکه انبیاء و صدیقین نیز در راه خدا کشته شده‌اند و خداوند نیز برای تبیین اهمیت و جایگاه رفیع آنان، این گروه را به صورت جداگانه ذکر فرمود. به عبارتی دیگر، بعد از «النَّبِيِّينَ» و بعد از «الصِّدِّيقِينَ»، نوبت رسیده به گروهی که پیامبر (ص) در مورد آنان فرموده‌اند: «لَا يَزَالُ الدِّينُ قَائِمًا حَتَّى تَقُومَ السَّاعَةُ وَ يَكُونَ عَلَيْهِمْ اثْنَا عَشَرَ خَلِيفَةً كُلُّهُمْ مِنْ قُرَيْشٍ» (قطب راوندی، ۱۴۳۰ ق، ج ۲، صص ۲۹۸-۳۰۱). با این بیان، اکنون که اینان جانشینان پیامبر (ص) هستند، میان مردم چه نقشی دارند؟ پیامبر نیستند؛ پس لاجرم جایگاه آنان باید

همتای رسالت باشد؛ لذا موضوع امامت مطرح است: «وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» (بقره: ۱۲۴) و امام نیز الگویی است برای سایر مردم.

از این رو، در این آیه نیز به دو دلیل تعبیر شهداء به معنای کسانی است که الگو و نمونه هستند نسبت به سایر مردم، نه به معنای گواه در روز قیامت و یا کشته شدگان در راه خدا. اولاً، اگر شهداء در این آیه به معنای گواهان در روز قیامت باشد، پس چرا انبیاء را از شهداء جدا ساخت؟ مگر پیامبران خود نمی‌توانند گواه باشند؟ به عبارت دیگر، اگر فرضاً منظور از شهداء گواهان باشد، پس باید گفت که طبق آیه «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَؤُلَاءِ شَهِيدًا» (نساء: ۴۱) پیامبران نیز گواه هستند. اکنون، با این فرض، چرا خداوند در آیه ۶۹ سوره نساء گروه شهداء را از گروه انبیاء جدا فرمود؟ لاجرم، در اینجا نیز معنایی غیر از گواه بودن مطرح است. ثانیاً، چه طور ممکن است که از این چهار گروه برجسته تاریخی، گروه‌های انبیاء، صدیقین و صالحین مختص این دنیا باشند، ولی گروه شهداء مختص شاهدان در روز قیامت؟

گفتنی است که اغلب مفسران ذیل آیه ۶۹ سوره نساء، عبارت شهداء را به معنای کشته شدگان در راه خدا دانسته‌اند (برای نمونه، نک طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۱۰۳؛ طبرانی، ۲۰۰۸ م، ج ۲، ص ۲۶۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۱۱۱؛ ابن عطیه، ۱۴۴۲ق، ج ۲، ص ۷۶)، اما، همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد، در فرهنگ قرآن آیه‌ای نمی‌یابیم که اصطلاح شهید را برای کشته شدگان در راه خدا اطلاق نماید. چنان‌که اگر این اصطلاح در فرهنگ قرآن مطرح بود، جا داشت که خداوند در همین سوره نساء در آیه ۷۴ به جای کلمه «فَيُقْتَلُ»، به عنوان مثال، کلمه «فَيُسْتَشْهِد» می‌آورد، در صورتی که فرمود: «فَلْيُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَشْرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ وَمَنْ يُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُقْتَلْ أَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا» (نساء: ۷۴)؛ لذا تنها وجهی که می‌توان در تفسیر کلمه مورد بحث در آیه ۶۹ سوره نساء اتخاذ کرد الگو و نمونه است.

۲. آیه ۱۴۰ سوره آل عمران

برخی از مفسران مراد از عبارت شهداء در آیه «إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ» (آل عمران: ۱۴۰) را کشته شدگان در راه خدا دانسته‌اند

(برای نمونه، نک طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۶۹؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۴۲۰). برخی نیز عبارت مورد بحث را گواهان روز قیامت تفسیر کرده‌اند (برای نمونه، نک طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۴، ص ۲۹). در رد دیدگاه کسانی که واژه شهداء را به معنای کشته‌شدگان در راه خدا دانسته‌اند، می‌توان به سخن طباطبایی (۱۳۹۰ ق) استناد کرد که می‌گوید:

وجود عبارت «وَيَتَّخِذَ» با کشته‌شدگان در راه خدا ناسازگار است؛ لذا هیچ‌جا گفته نشده که خداوند فلان شخص که در راه خدا به قتل رسیده را برای خود اتخاذ کرده است؛ اما گفته شده که «اتخذ الله إبراهيم خلیلاً»، «و اتخذ الله موسى کلیماً»، «و اتخذ الله النبی شهیداً یشهد علی أمته یوم القیامة». (ج ۴، ص ۲۹). پیش‌تر ذکر شد که در فرهنگ قرآن واژه شهداء در مورد کشته‌شدگان در راه خدا به کار نرفته است؛ پس این معنا برای این کلمه منتفی است. با کنار رفتن این معنا، حال در آیه ۱۴۰ سورة آل عمران چگونه می‌توان شهداء را به معنای گواهان در روز قیامت تفسیر کرد؟ چه نیازی وجود دارد به این که خداوند مردم را در این دنیا مورد آزمون و امتحان قرار دهد تا گواهانی برای خود اتخاذ نماید که در روز قیامت علیه مخالفان شهادت دهند؟ آیا این تفسیر از نظر عقلی مقبول است؟ در فرهنگ قرآن و طبق آیه «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيُبْلُوَكُمْ أَكُم أَحْسَنُ عَمَلًا» (ملک: ۲) آزمون‌های الهی برای آشکار شدن کسانی است که بهترین عملکرد را نسبت به دستورات الهی دارند؛ لذا عبارت «وَلْيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ» (آل عمران: ۱۴۰) نیز در همین راستا است و به همین دلیل است که در دو آیه بعد می‌فرماید: «وَلِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَحَقِّقَ الْكَافِرِينَ * أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَ لَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَ يَعْلَمِ الصَّابِرِينَ» (آل عمران: ۱۴۱-۱۴۲). پس ضمن آیه ۱۴۰ سورة آل عمران خداوند می‌خواهد این امر را گوشزد فرماید که جنگ و روزهای سخت برای این است تا افرادی که بهترین عملکرد را نسبت به دستورات الهی دارند شناسایی شوند. کسانی هم که بهترین عملکرد را داشته باشند قاعدتاً برای دیگران الگو خواهند بود؛ لذا در این آیه نیز نمونه‌ها باید شناسایی شوند نه گواهانی برای روز قیامت.

۳. آیه ۴۵ سورة احزاب

کلمه «شاهد» در آیه «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا» (احزاب: ۴۵) اتفاقاً اصل الگو بودن پیامبر (ص) را مطرح می‌سازد، چراکه خداوند در آیه بعد می‌فرماید: «وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا» (احزاب: ۴۶) که عبارت

«و سِرَاجًا مُنِيرًا» نیز شاهد را تفسیر می‌نماید؛ زیرا اگر از فرد الگو تبعیت شود، همانند چراغی پرنور مسیر هدایت را برای فرد تابع نشان خواهد داد. چنان‌که مشاهده می‌شود، تمام عبارات «مُبَشِّرًا» و «نَذِيرًا» و «دَاعِيًا إِلَى اللَّهِ» و «سِرَاجًا مُنِيرًا» صفاتی از صفات پیامبر (ص) در همین دنیا هستند. حال از میان این‌ها که همه دنیوی هستند اولویت این است که عبارت شاهد را نیز مختص همین دنیا بدانیم یا آن را به آخرت ارجاع دهیم؟ قاعدتاً تفسیر بهتر این است که واژه شاهد صفتی از صفات رسول خدا (ص) در این دنیا تفسیر شود که به معنای الگو خواهد بود.

۴. آیه ۴۱ سورة نساء

آیه «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا» (نساء: ۴۱) هر دو بُعد را پوشش می‌دهد، یعنی هم شاهد بودن به معنای گواه و هم به معنای الگو و نمونه، چراکه اگر از هر امتی گواهانی باشند تا ادای شهادت کنند، به این معناست که تحمل شهادت نیز داشته‌اند و این از نظر عقلی هم پذیرفتنی است. از طرفی اگر منظور از «شهِيد» الگو و نمونه در نظر گرفته شود، باز هم اختلالی در معنای آیه ایجاد نمی‌شود. در این آیه، مرجع ضمیر «هَؤُلَاءِ» امت مسلمان هستند نه پیامبران پیش از اسلام، چراکه پیامبر خاتم (ص) اعمال پیامبران پیش از خود را تحمل نکرده تا بخواهد برای آن‌ها در قیامت گواهی دهد. لذا معنای دو بُعدی آیه این‌گونه خواهد شد: (الف) ما برای هر امتی گواهانی قرار دادیم و تو ای پیامبر (ص) گواه بر این امت هستی؛ (ب) ما برای هر امتی الگویی قرار دادیم و تو ای پیامبر (ص) الگویی هستی برای این امت. پس آیه دو بعد دارد، اما در آیه ۱۴۳ سورة بقره هیچ قرینه‌ای وجود ندارد که بخواهیم واژه شهداء را به معنای گواهان در روز قیامت در نظر بگیریم.

۵. آیه ۱۱۷ سورة مائده

آیه «مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَ رَبَّكُمْ وَ كُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَ أَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» (مائده: ۱۱۷) خطاب حضرت عیسی (ع) به خداوند است. در این آیه به دلیل وجود قرآنی همچون «فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ» و «أَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» دیگر نمی‌توان واژه شهید در عبارت «كُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ» را جز به معنای ناظر و گواه تفسیر نمود، زیرا در جایی که بحث نظارت و رقابت موجود است، دیگر بحث الگو بودن مطرح نیست. مفسرانی که به این آیه استناد کردند تا معنای گواه را برای کلمه شهداء اثبات کنند، گرچه آیه مناسبی را برای استدلال خود اتخاذ کرده‌اند، اما نمی‌توان این معنا را در

آیه ۱۴۳ سورة بقره ممکن دانست، چراکه در آن آیه و همچنین آیات پیرامونش قرینه‌ای وجود ندارد که این معنا را برساند.

معنای ابتدایی لفافه‌ای برای معنای اصلی

گرچه دیدگاه مفسرانی که شهداء را به معنای الگوی امت پیامبر برای سایر امت‌ها دانسته‌اند صحیح است، اما نظر آن‌ها معنای ابتدایی و لفافه‌ای است برای معنایی که قرشی بنابی آن را ذکر کرده و تنها معصومان (ع) را الگوی این امت دانسته است.

شهداء در آیه ۱۴۳ سورة بقره به معنای الگو و نمونه است، به این معنا که این امت به دلیل اعتدالی که دارند، امتی الگو و نمونه هستند نسبت به سایر امت‌ها؛ پس اگر میان این امت افرادی باشند که خود برجسته‌ترین افراد هستند بعد از پیامبر (ص) و در آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ» (نساء: ۵۹) اطاعت از آن‌ها در کنار اطاعت از خدا و پیامبر (ص) آمده، این‌ها نزدیک‌تر هستند به این‌که الگو باشند یا کل امت؟ اولویت با کدام است؟ قاعدتاً اولویت با کسانی است که اولوالأمر هستند. پس آیه دو بُعدی است و بُعد اول لفافه‌ای است برای بُعد دوم. بُعد اول این است که این امت نسبت به سایر امت‌ها الگو و نمونه است و پیامبر (ص) الگویی است برای این امت. بُعد دوم نیز به این معناست که اهل بیت (ع) برای مردم الگو هستند و پیامبر (ص) نیز الگویی است برای اهل بیت (ع). بُعد دوم از آیه ۱۴۳ سورة بقره در آیه ۷۸ سورة حج آشکارتر است. در آیه «وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَ مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِّلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَ فِي هَذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيداً عَلَيْكُمْ وَ تَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ»، با توجه به وجود عبارت «مِّلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ»، این سؤال مطرح می‌شود که خطاب موجود در آیه به عموم امت نزدیک‌تر است یا به برگزیدگان این امت؟ طبیعتاً حضرت ابراهیم (ع) پدر تمام امت نیست، پس این آیه نیز مؤید نظر ما در آیه ۱۴۳ سورة بقره است که منظور از شهداء افرادی برجسته هستند که برای دیگران الگو هستند. این‌ها همان افرادی‌اند که به اتفاق فریقین با رسول خدا (ص) در امر مباحله (آل عمران: ۶۱) همراه شدند و پیامبر (ص) هیچ‌کس را به‌جز حضرت علی (ع)، حضرت فاطمه (س)، امام حسن (ع) و امام حسین (ع) برای انجام مباحله با خود همراه نفرمود (بغوی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۴۵۰). همچنین، ذیل تفسیر آیه ۱۴۳ سورة بقره، حدیثی از امام باقر (ع) نقل شده است که می‌فرماید: «إِلَيْنَا يَرْجِعُ الْعَالِي، وَ بِنَا يُلْحَقُ

الْمُقَصِّرَ» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۴۱۵؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۹۷)؛ یعنی کسانی که غلو می‌کنند باید به‌سوی ما برگردند و کسانی که مقصرند باید به ما ملحق شوند؛ لذا در این روایت نیز الگو بودن اهل بیت (ع) مطرح است.

نتیجه‌گیری

براساس مطالب ذکرشده، نتایج ذیل به دست آمد:

۱. با توجه به عبارت «و ما جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ»، که تغییر قبله را آزمونی برای مشخص شدن افرادی که از پیامبر (ص) تبعیت می‌کنند بیان کرده است، و همچنین آیات قبل و بعد، که به موضوع تغییر قبله پرداخته‌اند، بیان شد که عبارت شهداء در آیه ۱۴۳ سوره بقره به معنای گواهان در روز قیامت نیست.
۲. طبق آیه ۱۴۳ سوره بقره، یکی از اهداف تغییر قبله آزمون است که این امر تنها در این دنیا معنا دارد نه در آخرت، آن هم آزمونی برای شناسایی کسانی که از رسول خدا (ص) تبعیت می‌کنند؛ از این رو، تبعیت از پیامبر (ص) به‌خودی‌خود نشانه الگو بودن آن حضرت است و افراد برجسته نیز، به‌دلیل تبعیتی که از رسول اکرم (ص) داشته‌اند، الگو و نمونه برای دیگر مردم هستند.
۳. با بررسی معنای شهداء در آیات دیگری — همچون آیه ۱۴۰ سوره آل عمران، ۴۱ و ۶۹ نساء و ۴۵ احزاب — این نتیجه دریافت شد که واژه موردبحث به معنای الگو و نمونه است.
۴. عبارت «لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً» دو بُعدی است و بُعد اول لفافه‌ای است برای بُعد دوم. بُعد اول این است که این امت نسبت به سایر امت‌ها الگو و نمونه است و پیامبر (ص) الگویی است برای این امت، بُعد دوم نیز به این معناست که اهل بیت (ع) برای مردم الگو هستند و پیامبر (ص) نیز الگویی است برای اهل بیت (ع).
۵. تفسیر شهداء به اهل بیت (ع) با وجود عبارت «مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ» در آیه «وَ جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَ ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِّلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَ فِي هَذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيداً عَلَيْكُمْ وَ تَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ» (حج: ۷۸) بیشتر آشکار شده است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته است از رساله دکتری علی دریس با نام «معرفی جایگاه اهل بیت (ع) در قرآن از رهگذر بررسی تطبیقی آراء مفسران»، و برآمده از اندیشه‌های تفسیری مرحوم دکتر محمدحسین برومند، دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه یزد، است که بدین‌گونه از او سپاسگزاری می‌کنیم و برای او رحمت بی‌دریغ الهی را خواهانیم.

منابع

- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم (طیب اسعد محمد، محقق). مکتبه نزار مصطفی الباز.
- ابن عربی، محمد بن عبدالله. (۱۴۰۸ ق). احکام القرآن (بجاوی علی محمد، محقق). دار الجیل.
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ ق). المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز (محمد عبدالسلام عبدالشافی، محقق). دار الکتب العلمیة.
- احسان پور، احسان؛ و مسعودی. عبدالهادی. (۱۳۹۴). اهل بیت علیهم السلام شاهدان اعمال. نشریه کتاب و سنت، ۷(۷)، ۳۶-۵۱.
- استرآبادی، علی. (۱۴۰۹ ق). تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة (حسین استاد ولی، محقق). مؤسسة النشر الإسلامی.
- بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰ ق). تفسیر البغوی المسمى معالم التنزیل (مهدی عبدالرزاق، محقق). دار إحياء التراث العربی.
- بی آزار شیرازی، عبدالکریم. (۱۳۷۷). قرآن ناطق. دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جصاص. احمد بن علی. (۱۴۰۵ ق). احکام القرآن (محمد صادق قمحاوی، محقق). دار إحياء التراث العربی.
- جعفری، یعقوب. (۱۳۷۶). تفسیر کوثر. مؤسسه انتشارات هجرت.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله. (۱۴۱۱ ق). شواهد التنزیل لقواعد التفضیل (محمدباقر محمودی، محقق). وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی.
- حسینی همدانی، محمد. (۱۴۰۴ ق). انوار درخشان در تفسیر قرآن (محمدباقر بهبودی، محقق). لطفی.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵ ق). تفسیر نور الثقلین (هاشم رسولی، مصحح). اسماعیلیان.

- دروزه، محمد عزه. (۱۴۲۱ ق). التفسیر الحديث: ترتیب السور حسب النزول. دار الغرب الإسلامی.
- رضایی اصفهانی، محمد علی. (۱۳۸۷). تفسیر قرآن مهر. پژوهشهای تفسیر و علوم قرآن.
- زحیلی، وهبه بن مصطفى. (۱۴۰۵ ق). الفقه الإسلامی و أدلته. دار الفكر.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). الكشف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل (مصطفی حسین احمد، مصحح). دار الكتاب العربی.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۴۲۵ ق). عصمة الأنبياء فی القرآن الکریم. موسسه امام صادق.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابوبکر. (۱۴۰۴ ق). الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- شریعی، غلام محمد. (۱۳۹۴). علم امامان به غیب از منظر قرآن با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی. قرآن شناخت، ۱۵(۱)، ۲۷-۴۸.
- شعراوی، محمد متولی. (۱۹۹۱ م). تفسیر الشعراوی. اخبار الیوم ادارة الكتب و المكتبات.
- صدقی الانق، محمد؛ و اسدی، محمدولی. (۱۴۰۱). بررسی مقارنه‌ای دیدگاه تفسیری طباطبایی و آلوسی در شهادت پیامبر و مؤمنان در قیامت. مطالعات تفسیری، ۱۳(۵۱)، ۲۷-۴۶.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (فضل الله یزدی طباطبایی و هاشم رسولی. مصححان). ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری). دار المعرفة.
- فضل الله، محمد حسین. (۱۴۱۹ ق). من وحی القرآن. دار الملائک.

- فقیه. علی؛ و بابائی. علی اکبر؛ و حسینی زاده. سید عبدالرسول. (۱۳۹۸). بررسی دلالت آیات مربوط به شاهدان امت‌ها بر عصمت همه‌جانبه انبیاء. معرفت کلامی، ۱۰(۱)، ۳۷-۴۹.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۴۱۵ ق). تفسیر الصافی (حسین اعلمی، مصحح). مكتبة الصدر.
- قیسی عاملی، محمدحسن. (بی‌تا). تفسیر بیان الصافی لكلام الله الوافی. مؤسسة البلاغ.
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۳۷۵). تفسیر احسن الحديث. بنیاد بعثت.
- قطب راوندی، سعید بن هبه‌الله. (۱۴۰۵ ق). فقه القرآن (احمد حسینی اشکوری، محقق). کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسیر القمی (طیب موسوی جزایری، محقق). دار الكتاب.
- کاشانی، فتح‌الله بن شکرالله. (۱۴۲۳). زبدة التفاسیر (بنیاد معارف اسلامی، محقق). مؤسسة المعارف الإسلامية.
- فرات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ ق). تفسیر فرات الکوفی (محمد کاظم، محقق). وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامي.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (بی‌تا). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (محمدباقر محمودی، محقق). دار إحياء التراث العربي.
- مدرسی، محمدتقی. (۱۴۱۹ ق). من هدی القرآن. دار محبی الحسین.
- معرفت، محمدهادی. (۱۴۱۰ ق). التمهيد في علوم القرآن. حوزة علمیه قم.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۴ ق). التفسیر الکاشف. دار الكتاب الإسلامي.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دار الكتب الإسلامية.

References

- Astarabadi, A. (1989). *Ta'wil al-aayat al-zahira fi fada'il al-itrat al-tahirah* (H. Ustadwali, Ed.). Muassasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic].
- Baghwi, H. (1999). *Tafsir al-Baghwi al-musamma ma'alim al-tanzil* (M. Abdurrazzaq, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].

- Biazar Shirazi, A. K. (1998). *Qur'an-i natiq*. Daftar-i Nashr-i Frahang-i Islami. [In Persian].
- Duruze, M. G. (2000). *Tafsir al-hadith: tartib al-suwar hasab al-nuzul*. Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic].
- Ehsanpour, E., & Masoudi, A. H. (2015). Ahlebayt 'alayim al-salam shahidan a' maal. *Ketab va Sunnat*, 7(7), 36-51. [In Persian].
- Fadlullah, M. H. (1998). *Min wahyil Qur'an*. Dar al-Malak. [In Arabic].
- Faghih, A., Babaei, A. A., & Hosseini Zadeh, A. (2019). Investigating the implications of the verses concerning the witnesses of the nations on the holistic chastity of prophets. *Journal of Verbal Knowledge*, 10(1), 37-49. [In Persian].
- Fayz Kashani, M. (1994). *Tafsir al-safi*. (H. Aalami, Ed.). Maktabat al-Sadr. [In Arabic].
- Haskani, A. (1991). *Shawahid al-tanzil li-qawa'id al-tafdil* (M. B. Mahmoudi, Ed.). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic].
- Huseini Hamedani, M. (1984). *Anwar-i derakhshan dar tafsir-i Qur'an* (M. B. Behboudi, Ed.). Lotfi. [In Persian].
- Huwaizi, A. A. (1994). *Tafsir nur al-thaqalayn* (H. Rasouli, Ed.). Ismailian. [In Arabic].
- Ibn abi Hatam, A. R. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-'azim* (A. M. Tayyib, Ed.). Maktabat Nezar Mustafa al-Baz. [In Arabic].
- Ibn Arabi, M. (1988). *Ahkam al-Qur'an* (A. M. Bajawi, Ed.). Dar al-Jeel. [In Arabic].
- Ibn Atiyyah, A. H. (2001). *Al-Muharrar al-wajiz fi tafsir al-kitab al-'aziz* (M. Abdussalam Abdusshafi, Ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibrahim, F. (1990). *Tafsir Furat al-Kufi* (M. Kazim, Ed.). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic].
- Jafari, Y. (1997). *Tafsir kawthar*. Muassasa-yi Intisharat-i Hejrat. [In Persian].
- Jasas, A. (1985). *Ahkam al-Qur'an* (M. S. Qamhawi, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Kashani, F. (2002). *Zubdat al-tafasir* (Bunyard-i maaref-i Islami, Ed.). Muassasat al-Maaref al-Islamiyyah. [In Arabic].

- Majlisi, M. B. (n.d.). *Bihar al-anwar al-jami'at li-durar akhbar al-A'immat al-at-haar* (M. B. Mahmoudi, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir namunah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Marefat, M. H. (1990). *Al-Tamhid fi 'ulum al-Qur'an*. Hawzat Ilmiyyah Qom. [In Arabic].
- Modarresi, M. T. (1998). *Min hudal Qur'an*. Dar Muhibbil Husayn. [In Arabic].
- Mughniyah, (2003). *Al-Tafsir al-kashif*. Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic].
- Qabisi Ameli, M. H. (n.d.). *Tafsir al-bayan al-safi li-kalam Allah al-wafi*. Muassasat al-Balagh. [In Arabic].
- Qarashi, A. A. (1996). *Tafsir ahsan al-hadith*. Bethat Foundation. [In Persian].
- Qommi, A. (1984). *Tafsir al-Qommi* (T. Musawi Jazaeiri, Ed.). Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Qutb Rawandi, S. (1985). *Fiqh al-Qur'an* (A. Husaini Ashkevari, Ed.). Ketabkhane-yi Ayatollah Marashi Najafi. [In Arabic].
- Rezaie Isfahani, M. A. (2008). *Tafsir-i Qur'an-i mehr*. Pazhouheshha-yi Tafsir va Ulum-i Quran. [In Persian].
- Sedghi Alanagh, M., & Asadi, M. W. (2022). A comparative study of Tabatabai and Alusi's interpretation of the Prophet and believers's witness in the Day of Judgment. *Motaleat-i Tafsiri*, 13(51), 27-46. [In Persian].
- Sharawi, M. M. (1991). *Tafsir al-Sha'rawi*. Akhbar al-Yawm Idarat al-Kutub wa al-Mukattabat. [In Arabic].
- Shariati, G. M. (2016). The Infallible Imam's Knowledge of the Unseen from the Perspective of the Quran with Emphasis on Allameh Tabatabaei's View. *Qur'an Shinakht*, 8(1), 27-48. [In Persian].
- Subhani Tabrizi, J. (2004). *'Ismat al-anbiya fi al-Qur'an al-karim*. Muassasa-yi Imam Sadiq. [In Arabic].
- Suyuti, A. R. (1984). *Al-Durr al-manthur fi tafsir al-ma'thur*. Ketabkhane-yi Umumi-yi Ayatollah Marashi Najafi. [In Arabic].
- Tabari, M. (1992). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an (Tafsir al-Tabari)*. Dar al-Marefah. [In Arabic].

- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an* (F. Yazdi Tabatabai & H. Rasouli, Eds.). Naser Khosro. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Aalami li-l Matbuaat. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil wa 'uyun al-aqawil fi wujuh al-ta'wil* (M. H. Ahmad, Ed.). Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].
- Zuhaili, W. (1985). *Al-Fiqh al-Islami wa adillatuh*. Dar al-Fikr. [In Arabic].

